

A Study on the Knowledge of the Stone Tombs of the Islamic Period in the City of Varzaqan in the Province of East Azerbaijan, Iran

Behrouz Afkhami^{1*}, Saeid Sattarnezhad²

1. Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran
2. PhD Student in Archeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Article Info

Original Article

Received: 2021/09/22;

Accepted: 2021/12/03;

Published Online 2022/01/15

 [10.30699/athar.42.4.552](https://doi.org/10.30699/athar.42.4.552)

Use your device to scan
and read the article online

Corresponding Author

Behrouz Afkhami

Associate Professor, Department of Archeology, Faculty of Social Sciences, University of Mohaghegh Ardabili, Ardabil, Iran

Email:

saeidsattarnezhad@yahoo.com

bafkhami@uma.ac.ir

ABSTRACT

Tombstones have been an integral part of the idea of death among all societies from ancient times to the present day. They have been used as an essential tool for objective and spiritual manifestations. One of the important areas in the field of study of such works in the region of East Azerbaijan is Varzeqan. Some of the cemeteries of the Islamic era of this city have tombstones in different shapes and decorated with various motifs that are worth studying and documenting. This research, using descriptive-comparative, analytical method and based on field and library studies, seeks objectives such as studying the tombstones of the Islamic period, classifying the shapes of tombstones, and examining the decorative motifs in them. The results showed that these tombstones are generally formed from the Ilkanid period to the contemporary. The tombstones in these cemeteries are divided into four general categories in terms of appearance, box, cradle, an animal stone statue and a staircase. There are figures such as plants, tools, geometry, and altar and inscriptions on them. Also, other results of this study showed that the created themes reflect the religious, social, and ethnic beliefs of the region's residents. In general, the main purpose of the present study, while classifying and separating the forms and motifs of tombstones of 18 cemeteries, is to analyze the etymology of some forms of tombs and artistic motifs of tombstones in Varzeqan. Given that many of these tombstones are in danger of being destroyed, it is necessary to study and record their information.

Keywords: Warzqan, Tombstone, Typology

Copyright © 2022. This open-access journal is published under the terms of the Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License which permits Share (copy and redistribute the material in any medium or format) and Adapt (remix, transform, and build upon the material) under the Attribution-NonCommercial terms.

How to Cite This Article:

Afkhami, B., & Sattarnezhad, S. (2022). A Study on the Knowledge of the Stone Tombs of the Islamic Period in the City of Varzaqan in the Province of East Azerbaijan, Iran. *Athar*, 42(4), 552-567.

مقاله پژوهشی

پژوهشی بر شناخت سنگ‌مزارهای دوران اسلامی شهرستان ورزقان در استان آذربایجان شرقی

بهروز افخمی*^۱، سعید ستارنژاد^۲

۱. دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران
۲. دانشجوی دکتری گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران

اطلاعات مقاله	خلاصه
دریافت: ۱۴۰۰/۰۶/۳۱ پذیرش: ۱۴۰۰/۰۹/۱۲ انتشار آنلاین: ۱۴۰۰/۱۰/۲۵	سنگ مزارها یکی از اجزای جدایی‌ناپذیر تفکر مرگ در میان تمامی جوامع از روزگاران کهن تا به امروز بوده و ابزاری اساسی برای نمودهای عینی و معنوی آن به کار رفته است. یکی از مناطق مهم در حوزه مطالعات این گونه آثار در منطقه آذربایجان شرقی، شهرستان ورزقان است. برخی از گورستان‌های دوران اسلامی این شهرستان، دارای سنگ‌قبرهای در اشکال مختلف و مزین به نقش‌مایه‌های متنوع بوده که بررسی، مستندنگاری و مطالعه آن‌ها ارزشمند است. این پژوهش، با استفاده از روش توصیفی-تطبیقی، تحلیلی و براساس مطالعات میدانی و کتابخانه‌ای به دنبال اهدافی چون مطالعه سنگ‌قبرهای دوران اسلامی ورزقان، طبقه‌بندی اشکال سنگ‌قبرها و بررسی نقش مایه‌های تزئینی در آن‌ها است. نتایج پژوهش نشان می‌دهد که این سنگ‌قبرها عموماً از دوران ایلخانی تا معاصر شکل گرفته‌اند. سنگ‌قبرهای موجود در این گورستان‌ها از نظر شکل ظاهری به چهار دسته کلی؛ صندوقی، گهواره‌ای، پیکره‌سنگی حیوانی و پلکانی قابل تقسیم بوده و روی آن‌ها نگاره‌هایی چون نقش مایه کتیبه، گیاهی، ابزارآلات، هندسی، محراب به کار رفته است؛ همچنین نتایج دیگر این پژوهش نشان می‌دهد که نقش‌مایه‌های ایجادشده، بازتاب اعتقادات مذهبی، اجتماعی و قومی ساکنان منطقه بوده است. به طور کلی، هدف اصلی در پژوهش حاضر ضمن دسته‌بندی و تفکیک اشکال و نقش‌مایه سنگ‌قبرهای ۱۸ گورستان، تحلیلی بر ریشه‌شناختی برخی اشکال و نقش مایه‌های تزئینی سنگ‌قبرها، در شهرستان ورزقان پرداخته است. با توجه به اینکه بسیاری از این سنگ‌قبرها در معرض تخریب هستند، ضرورت مطالعه و ثبت اطلاعات آن‌ها وجود دارد.
نویسنده مسئول: بهروز افخمی دانشیار، گروه باستان‌شناسی، دانشکده علوم اجتماعی، دانشگاه محقق اردبیلی، اردبیل، ایران پست الکترونیک: saeidsattarnejad@yahoo.com bafkhami@uma.ac.ir	کلیدواژه‌ها: ورزقان، سنگ‌قبر، گونه‌شناسی

حق کپی رایت انتشار: این نشریه ی دارای دسترسی باز، تحت قوانین گواهینامه بین‌المللی Creative Commons Attribution 4.0 International License منتشر می‌شود که اجازه اشتراک (تکثیر و بازاریابی محتوا به هر شکل) و انطباق (بازترکیب، تغییر شکل و باسازی بر اساس محتوا) را می‌دهد.

افخمی بهروز، ستارنژاد سعید. (۱۴۰۰). پژوهشی بر شناخت سنگ‌مزارهای دوران اسلامی شهرستان ورزقان در استان آذربایجان شرقی. فصلنامه علمی اثر، ۴۲(۴)، ۵۵۲-۵۶۷.

مقدمه

به دلایل مختلف انسانی و طبیعی دچار آسیب دیدگی شده و از بین رفته است. امروزه تعداد اندکی از سنگ قبرها، در این گورستان‌ها، باقی مانده‌اند که ضرورت مستندنگاری و مطالعه آن‌ها را ایجاب می‌کند. در پژوهش حاضر نگارندگان، سنگ قبرهایی را مورد مطالعه و بررسی قرار داده‌اند که از وضعیت سلامت بهتری برخوردارند و اطلاعات کافی در اختیار پژوهشگران قرار می‌دهند. سنگ‌مزارهای این گورستان‌ها در اشکال مختلف و مزین به نقش‌مایه‌هایی هستند که برخاسته از باورهای اعتقادی، قومی، فرهنگی و اجتماعی حجاز آن‌هاست. از اهداف اصلی پژوهش، ضمن دسته‌بندی و تفکیک اشکال و نقش‌مایه سنگ قبرها، تحلیلی بر ریشه‌شناختی و علل شکل‌یابی سنگ قبرها در شهرستان ورزقان است. سؤال‌های اساسی پژوهش حاضر عبارتند از: ۱- سنگ قبرهای مورد مطالعه در این پژوهش متعلق به چه دوره‌های است؟ ۲- از نظر اشکال، این سنگ قبرها به چند دسته قابل تقسیم هستند؟ ۳- نقش‌مایه‌های به کاررفته در این سنگ قبرها چگونه بوده و هرکدام بازتاب چه مفاهیمی است؟ ضرورت بررسی و مطالعه این آثار، علاوه بر شناخت ریشه‌شناسی سنگ‌مزارها و نگاره‌های تزئینی، به ثبت اطلاعات، پیش از آسیب کامل آن‌هاست.

پیشینه تحقیق

به لحاظ پیشینه، نخستین اشاره به سنگ قبرها در ایران مربوط به مطالعات هوشنگ پورکریم است. پورکریم در مقاله‌ای با عنوان «سنگ‌مزارهای ایران» برای نخستین بار به معرفی و تحلیل نقوش سنگ‌مزارها پرداخت (Pourkarim, 1964). با این حال عمده پژوهش‌وی، سنگ قبرهای روستاهای اطراف کاشان و نایین، دلیجان و غیره بوده و به سنگ قبرهای منطقه شمال غرب ایران اشاره نکرده است. سنگ قبرهای منطقه آذربایجان ایران برای نخستین بار در سده ۱۹ و ۲۰ میلادی مورد توجه قرار گرفت. در این سده‌ها مستشرقین غربی در سفر خود به برخی از شهرهای این منطقه، توصیف‌هایی از سنگ‌مزارها ارائه کرده‌اند؛ از جمله جیمز موریه در سفر خود به

مطالعه ساختار معماری گورها و آداب مرتبط با تدفین، از جمله بارزترین داده‌های فرهنگی برای پی بردن به باورها و اعتقادات انسان در دوره‌های مختلف بوده است. در منطقه شمال غرب ایران، ساختار معماری گورهای پیش از اسلام، عموماً در اشکال گورهای خمیره‌ای، کورگان، چهارچینه سنگی، دولمن (Morgan, 1905)، نومولوس (Muscarella, 1971) و غیره بوده که با ورود دین اسلام، تغییرات محسوس در سنت‌های تدفین و ساختار معماری گورها به وجود آمد؛ براساس آن، تدفین‌ها فاقد هدایا و گورها عموماً به شکل چاله ساده و بدون ساختارهای معماری ایجاد شدند. با این حال پس از قرون میانی اسلامی به خصوص دوره ایلخانی و پس از آن، با نفوذ فرهنگ‌هایی از آسیای میانه و جریان‌های مذهبی (تصوف و تشیع) شکل گرفته در آذربایجان ایران، سنگ قبرهایی در اشکال مختلف در برخی از گورستان‌های شمال غرب ایران پدیدار شد. نمونه‌های مشابه آن در برخی از مناطق جمهوری آذربایجان، ترکیه، مناطق مسلمان‌نشین گرجستان و آلبانی و غیره نیز قابل مشاهده است. تاکنون با وجود پژوهش‌های که درباره برخی از گورستان‌های شمال غرب ایران انجام شده؛ کاستی‌ها و ضعف‌هایی در رابطه با علل شکل‌گیری، طبقه‌بندی و ریشه‌شناختی این‌گونه سنگ قبرها محسوس است. بر همین اساس لزوم مطالعه و تحلیل این آثار در پهنه فرهنگی آذربایجان ایران وجود دارد.

نگارندگان در بررسی‌های خود در شهرستان ورزقان، در برخی از گورستان‌های دوران اسلامی، شماری از این سنگ قبرها را شناسایی کردند. این سنگ قبرها از نظر مطالعات باستان‌شناختی، تاریخ هنر، انسان‌شناسی، جامعه‌شناسی و سایر علوم حائز اهمیت است. در این پژوهش، تعداد ۱۸ گورستان در روستای آقاباباداش، اندیرگان، اولیق، بجوشن، دیزج ملک، سرخه‌دیزج، صومعه‌دل، صیفار، کبودگنبد، کیغال، گال، لنبران، لیلاب، مهترلو، نصرآباد، نگارستان، ورزقان، ینگجه مورد بررسی، مستندنگاری و مطالعه قرار گرفت. در این گورستان‌ها، سنگ قبرهای در اشکال مختلف بوده که تاکنون مطالعاتی درباره آن‌ها انجام نشده است. بیش‌تر سنگ قبرهای این گورستان

موزه شهر اهر پرداخته است (kazempour et al., 2020). معرفی اقدام در رساله دکتری خود با عنوان «بررسی سنگ‌قبرهای موکران» به معرفی تعدادی گورستان دوران اسلامی در منطقه آذربایجان غربی پرداخته و نتایج آن را در قالب رساله دکتری منتشر کرده است (Maroufi Aqdam, 2020). ستارنژاد و حسین‌پور در مقاله‌ای به تحلیل ریشه‌شناختی سنگ‌افراشته‌های دوران اسلامی گورستان اونار پرداخته و آن را سنتی ملهم از فرهنگ آسیای میانه دانسته‌اند (Sattarnezhad & Hoseinpoorderakhshesh, 2021). با این حال تاکنون، مطالعه و گزارشی در خصوص نقش‌مایه‌ها و ریشه‌شناختی اشکال سنگ‌قبرها به‌خصوص در شهرستان ورزقان منتشر نشده است. پژوهش حاضر، نخستین گام در راستای معرفی، شناسایی، طبقه‌بندی اشکال و نقش‌مایه سنگ‌قبرها و تحلیل سنگ‌مزارهای تعداد ۱۸ گورستان دوران اسلامی شهرستان ورزقان در بطن و متن تاریخ فرهنگی، مذهبی، اجتماعی و سیاسی این منطقه برداشته می‌شود. نتایج کلی این پژوهش می‌تواند در تجزیه و تحلیل سایر سنگ‌قبرهای گورستان‌های شمال غرب ایران در دوران اسلامی راهگشا باشد. از نوآوری‌های این پژوهش می‌توان به ریشه‌شناختی برخی از اشکال سنگ‌قبرها و نشانه‌شناسی نگاره‌های چون نخل هفت‌پر (آسمان هفت‌طبقه) اشاره کرد که در مطالعات گذشته کم‌تر به آن پرداخته شده است.

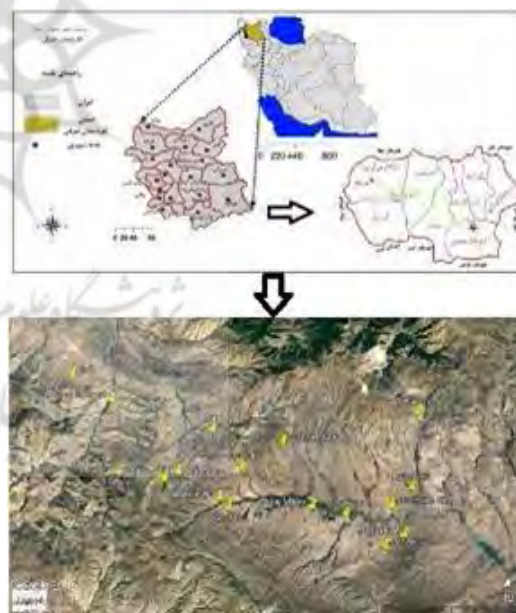
روش بررسی

این پژوهش از نظر هدف، کیفی بوده و به روش توصیفی-تطبیقی و تحلیل است؛ همچنین مطالعات گورستان‌ها به شیوه میدانی (بازدید و مستندنگاری گورستان‌ها و سنگ‌قبرها) انجام شده است. پس از آن، داده‌های به‌دست‌آمده با نرم‌افزارهای طراحی چون کورل، سنگ‌قبرها طراحی شده‌اند و اطلاعات به روش تحلیلی مورد تجزیه و تحلیل قرار گرفته‌اند. جامعه آماری در این پژوهش تعداد ۱۸ گورستان دوران اسلامی بوده که قلمرو زمانی آن دوره ایلخانی تا معاصر است.

مراغه، از نقش‌مایه‌های ایجادشده روی برخی از سنگ‌قبرها، توصیفاتی ارائه کرده است (Morier, 1818). در رابطه با سنگ‌قبرهای منطقه آذربایجان ایران در سال‌های گذشته مطالعاتی توسط پژوهشگران داخلی و خارجی انجام شده است. از جمله این مطالعات می‌توان به مطالعه سنگ‌قبرهای اطراف تبریز توسط عبدالعلی کارنگ اشاره کرد. کارنگ در کتاب «آثار باستانی آذربایجان» به برخی از سنگ‌قبرهای گورستان‌های دوران اسلامی اشاره کرده است (Karang, 2001). ولفرام کلایس در مقاله‌ای به معرفی برخی از سنگ‌قبرهای دوران اسلامی گورستان‌های اونار مشکین‌شهر، بردک و غیره اشاره کرده است (Kleiss, 1969). نخستین طرح پژوهشی با عنوان «سنگ‌نوشته‌های آذربایجان» توسط سیروس برادران‌شکوهی زیر نظر دانشگاه تبریز اجرا شده است. در این طرح پژوهشی به معرفی برخی از سنگ‌قبرهای گورستان‌های دوران اسلامی شهرستان‌های استان‌های آذربایجان غربی و شرقی و اردبیل پرداخته شده است. پایان‌نامه با عنوان «بررسی و مطالعه سنگ‌مزارات شهرستان مراغه در دوره اسلامی» توسط محرم‌پور علویانی نوشته شده است. مقاله‌ای توسط مهناز شایسته‌فر باعنوان «ترئیفات کتیبه‌ای سنگ‌قبرهای شیخ‌صافی و تطبیق آن با نهار خوران گرگان» چاپ شده است (Shayestehfar, 2009). در سال‌های اخیر نیز مقالاتی توسط پژوهشگران داخلی به چاپ رسیده است. از جمله مقاله باعنوان «آثار سنگی تمدن اسلامی در گورستان ارامنه تبریز»، «مزارات بیلانکوه تبریز» که به مطالعه سنگ‌قبرها و نمادهای آن پرداخته شده است (Mir Jafari & Bazzaz Dastforoush, 2013). مقاله «مطالعه و بررسی سنگ‌قبرهای دوره اسلامی اردبیل» توسط ثمری و رضالو به چاپ رسیده است (Samarı & Rezalou, 2020). صمد پروین و همکاران در مقاله‌ای به معرفی و تحلیل نمادشناسی آرایه‌های تزئینی سنگ‌قبرهای گورستان اونار مشکین‌شهر پرداخته و نتایج آن در مقاله‌ای باعنوان «مطالعه سنگ‌مزارهای دوران اسلامی اونار» منتشر شده است (Parvin et al., 2020). کاظم‌پور در پژوهشی با عنوان «تحلیل نمادشناسی نقوش سنگ‌مزارات اسلامی موزه شهر اهر» به معرفی سنگ‌قبرهای

یافته های تحقیق

شهرستان ورزقان در پهنه جغرافیایی شمال غرب ایران و نیمه شمالی استان آذربایجان شرقی واقع شده است. این شهرستان از دو بخش مرکزی و خاروانا تشکیل شده است. شهرستان ورزقان در مطالعات باستان‌شناختی منطقه آذربایجان ایران در دوران اسلامی به دلیل داشتن آثار متنوعی چون گورستان، پل، حمام، بقعه، برج مقبره و غیره از جایگاه مهمی برخوردار است. این شهرستان دارای تعداد ۱۴۹ روستاست که از میان آن، تنها ۱۸ روستا دارای گورستان‌هایی با سنگ‌قبرهای شاخص (مورد پژوهش) هستند (شکل ۱). پراکنش این سنگ‌قبرهای نشان می‌دهد که توزیع آن‌ها در مناطق مختلف تنها به مقوله قومی و زبانی (ورود اقوام ترک‌زبان) باز نمی‌گردد؛ بلکه عوامل دیگر به خصوص باورهای مذهبی نیز در شکل‌یابی و توزیع آن‌ها دخیل بوده است.

شکل ۱. موقعیت جغرافیایی شهرستان ورزقان و پراکندگی گورستان‌های مورد مطالعه (Authors, 2021)

گورستان‌های دوران اسلامی ورزقان از نظر شکل ظاهری گورها، به دو دسته کلی قابل تقسیم هستند. دسته نخست گورستان‌هایی با گورهای ساده که سطح آن با قلوه‌سنگ‌هایی

به صورت پشته‌ای پوشانده شده‌اند. دسته دوم گورستان‌هایی با سنگ‌قبرهای در اشکال مختلف هستند. نگارندگان در بررسی خود، تعداد ۱۸ گورستان، از نوع دسته دوم شناسایی و مستندنگاری کرده‌اند. این گورستان متعلق به جوامع روستایی است که از نظر زبانی، جملگی روستاییان، به زبان ترکی صحبت می‌کنند و مذهب تشیع ۱۲ امامی دارند. براساس بررسی‌های سطحی نگارندگان، دیرینگی این روستاها حداقل به سده‌های میانی اسلامی بازمی‌گردد. پیشینه روستاها نشانگر آن است که گورستان‌های مورد مطالعه، حداقل از سده‌های میانی اسلامی تا معاصر مورد استفاده قرار گرفته‌اند. گورستان‌های مورد مطالعه در این پژوهش دارای مشخصاتی هستند که لزوم مستندنگاری آن‌ها ضروری است.

طبقه‌بندی اشکال سنگ‌قبرهای دوران اسلامی شهرستان ورزقان

گورستان‌های دوران اسلامی در ورزقان، از نظر، جهت قرارگیری گورها، شبیه به همدیگر بوده و به صورت شرقی-غربی است. در این حالت تدفینی، صورت متوفی رو به سمت جنوب و اندکی متمایل به غرب (کعبه) است. این گورستان‌ها در نزدیکی روستاها واقع شده‌اند و امروزه نیز گاهی برای دفن اموات مورد استفاده قرار می‌گیرند. گورستان‌ها از نظر نحوه پوشش قبر و سنگ‌قبر تفاوت‌هایی با همدیگر دارند که به طور کلی، می‌توان آن‌ها را در دو دسته کلی مورد مطالعه و بررسی قرار داد. دسته نخست، قبرهای معمولی که به صورت یک پشته بوده و سطح آن‌ها با قلوه‌سنگ‌های در ابعاد مختلف (عموماً سنگ‌های ریز) پوشانده‌اند. این نوع گورها عموماً دارای یک سنگ ایستاده تراش خورده (باش‌داشی)، در قسمت سر متوفی بوده که در سطح آن، تاریخ فوت، نام شخص، نام پدر و گاهی عبارت قرآنی و اسماء جلیله به سبک محلی و گاهی با خط ثلث و کوفی نگاشته شده است. این اشکال پوشش گورها رایج‌ترین نوع بوده و از اوایل اسلام تا دوران معاصر تداوم پیدا کرده و در تمامی گورستان‌های روستاهای ورزقان قابل مشاهده است. دسته دوم گورهایی است؛ که روی آن، سنگ‌قبر در اشکال متنوعی قرار دارد. این سنگ‌قبرها را از نظر شکل می‌توان در

(kazempour et al., 2020)، شهاب‌الدین اهر (al., 2020)، شهیدگاه اردبیل (Beheshid & Bohloli Nairi, 2013)، بیلانکوه تبریز (Mir Ja'fari & Bazzaz Dastforoush, 2013)، مراغه، شادآباد مشایخ تبریز، قدمگاه آذرشهر، ابادر نیر، جمعه‌مسجد اردبیل است (جدول ۱). سنگ‌قبرهای صندوقی از نظر تعداد، نسبت به سایر گونه‌ها، بسیار رایج بوده و در بیش‌تر گورستان‌های دوران اسلامی آذربایجان قابل مشاهده است. قدیمی‌ترین نمونه‌های از این گونه سنگ‌قبرها مربوط به دوره ایلخانی است؛ با این حال از دوره صفوی رواج بیش‌تری پیدا کرده‌اند. به‌طوری که سنگ‌قبرهای حیاط مجموعه شیخ‌صافی در اردبیل، مملو از این گونه قبرهاست. روی این سنگ‌قبرها، نگاره‌های محراب، گل لوتوس، نخل هفت پر، کتیبه‌نگاری و هندسی ایجاد شده است.

چهار دسته کلی طبقه‌بندی کرد. ۱) سنگ‌قبرهایی صندوقی، ۲) سنگ‌قبرهای گهواره‌ای، ۳) سنگ‌قبرهای پلکانی، ۴) پیکره حیوان سنگی.

۱- سنگ‌قبرهای صندوقی: سنگ‌مزارهایی به شکل مکعب‌مستطیل که دارای اندازه‌های متفاوت بوده و از تخته‌سنگ یکپارچه تراشیده شده‌اند. جنس سنگ این قبرها، عموماً مرمر، بازالتی، آهکی و ماسه‌ای است. این سنگ‌مزارها از لحاظ حجاری به دو نوع ساده و منقوش تقسیم می‌شوند. نمونه‌های از این سنگ‌مزارها در گورستان ورزقان، ینگجه، نصیرآباد، لیلاب، کرویق، سرخه‌دیزج، اندیرگان و اولیق شناسایی شد. این‌گونه سنگ‌قبرها، قابل‌مقایسه با نمونه‌های از سنگ‌قبرهای شیخ‌حیدر مشکین‌شهر، شیخ‌صافی اردبیل (Parvin et al., 2020)، اونار مشکین‌شهر (Samari & Rezalou, 2020)،

جدول ۱. تصویر. نمونه‌ای از سنگ‌قبرهای صندوقی آذربایجان ایران

گورستان	تصویر	توضیح
ورزقان		تزیین محرابی، بدون تاریخ، گل لوتوس ۸ برگی در وسط و نخل ۷ برگی در پیرامون آن
شهیدگاه اردبیل		تزیین محرابی، گل لوتوس در مرکز و نخل هفت برگی در پیرامون آن
اهر		احتمالاً ایلخانی، محراب، نخل هفت‌برگی.
اونار مشکین‌شهر		محراب، گل لوتوس در مرکز، نخل ۷ برگی در پیرامون آن.

اونار مشکنی شهر باقی مانده است (Parvin et al., 2020). سنگ‌مزارهای گهواره‌ای پیوسته: این دسته از سنگ‌مزارها حالتی کشیده دارند و قسمت پایه و برجستگی فوقانی آنها به صورت پیوسته تراشیده شده‌اند (Mousavi Koohtar et al., 2016). بعضی از این سنگ‌مزارها در سطح رویی خود دارای ستون‌های کوچک تراش خورده بوده که تعداد آنها از یک تا چهار متغیر است (Kargar, 1993). سنگ‌قبرهای گهواره‌ای در روستای آق‌باباداش، ورزقان، کرویق، بجوشن، مهترلو و غیره شناسایی شده است. نمونه‌ای از این سنگ‌قبر در موزه سنگ‌نگاره‌های مراغه است که متن کتیبه آن اشاره به واژه "خلیفه‌الخفا" دارد (Sattarnezhad et al., 2021). این اصطلاح روی سنگ‌قبرهای افراشته اونار نیز قابل مشاهده است (Sattarnezhad & Hoseinpoord-erakhshesh, 2021). تاریخ کتیبه‌های مطالعه‌شده در این پژوهش، عموماً متعلق به دوران ایلخانی (Maroufi Aqdam, 2020). تیموری و صفوی است. نمونه‌های از این گونه سنگ‌قبرها در گورستان‌های مراغه، کلخوران اردبیل، چاورچین بوکان، آبادر نیر و غیره باقی مانده است (جدول ۲).

۲- سنگ‌قبرهای گهواره‌ای: این سنگ‌مزارها متشکل از دو قسمت بدنه و برجستگی فوقانی است. قسمت پایه، بخش اصلی سنگ قبر را تشکیل می‌دهد که بیش‌ترین تزیینات روی آن ایجاد می‌شود. قسمت برجسته، به صورت پیوسته و متصل به بدنه تراشیده می‌شود. این‌گونه سنگ‌مزار از نظر شکل‌های مختلف پایه، بخش فوقانی و نحوه ترکیب‌بندی آنها تفاوت‌های دارند که برهمن اساس آنها را به دسته‌های مختلف می‌توان تقسیم نمود: سنگ‌مزارهای گهواره‌ای تخت که در این گروه اندازه برجستگی فوقانی همسان یا بیش‌تر از ارتفاع پایه است. گروه دوم سنگ‌مزارهای نوع گهواره‌ای صندوقی است که در این گروه ارتفاع برجستگی فوقانی کم‌تر از پایه در نظر گرفته می‌شود. گروه سوم سنگ‌مزارهای مطبق هستند (Mousavi Koohtar et al., 2016). سنگ‌مزارهای گهواره‌ای تخت خود نیز به گونه‌های زیر قابل تقسیم‌بندی است: سنگ‌مزارهای گهواره‌ای تخت با زائده‌ای روی قسمت برجستگی فوقانی که در این گروه زائده‌ای مضاعف و با عرض کم به صورت طولی و برجستگی فوقانی ایجاد شده که نمونه‌ای از آن در قبرستان

جدول ۲. نمونه‌ای از سنگ‌مزار گهواره‌ای در روستای ورزقان و سایر مناطق آذربایجان ایران

توضیح	تصویر	گورستان
محراب، نقش‌مایه هندسی، ۴ قبه (۸ ضلعی)، هوالباقی، رحمه‌اللهی، نام متوفی، تاریخ فوت به قمری (تسمانه و...)		آق بابا داش
محراب، نقش‌مایه هندسی، ۴ قبه (۸ ضلعی)، نام متوفی، آیات قرآنی، اشعار فارسی، تاریخ به قمری (۹۷۷ ه.ق).		موزه سنگ نگاره‌های مراغه

توضیح	تصویر	گورستان
محراب، نقش‌مایه هندسی، گیاهی، ۴ قبه (۸ ضلعی)، احتمالاً صفوی		کلخوران اردبیل
محراب، شش ضلعی، ستاره شش پر، کتیبه (اسماء جلیله، نام متوفی، تاریخ ۶۹۴ هـ.ق.)		چاورچین بوکان

۴- سنگ قبرهای حیوانی شکل: از سنگ‌مزارهای شناسایی شده در روستاهای ورزقان، سنگ‌مزارهایی به شکل تندیس حیوانی است. این نوع سنگ‌قبرها در روستاهای سقایی، صیفار، کبود گنبد، گال، لیلاب، مهترلو و نگارستان شناسایی شد. این گونه سنگ‌قبرها به صورت پیکره قوچ، شیر و اسب سنگی ایجاد شده‌اند. نمونه‌های مشابه از این گونه سنگ‌مزارها، در مناطقی از آسیای میانه (Arslan, 2017)، جمهوری آذربایجان (Agasioglu, 2013)، ترکیه (Berkli, 2007) و گرجستان (Buğrul, 2017) باقی مانده است.

پیکره شیر سنگی، در روستاهای «کیقال» و «سیغای» شهرستان ورزقان شناسایی شده است. نقش شیر به‌عنوان یک نماد جایگاه مهمی در تزیینات هنر ایران قبل از اسلام و دوره اسلامی را به خود اختصاص داده است. در دوران اسلامی خصوصاً اواخر دوره سلجوقی به بعد با مفهوم مذهبی نماد حضرت علی (ع) ارتباط معنایی پیدا کرده و به نظر می‌رسد، کاربرد شیرهای سنگی در امامزاده‌ها و یا روی سنگ‌مزارها از همین اعتقاد ناشی می‌شده است، به طوری که بر شانه راست این شیرهای سنگی، خورشید (نماد پیامبر) و در سمت چپ آن‌ها، شمشیر قرار دارد (Khazaei, 2001) و به تدریج از دوره صفوی روی سنگ‌گورها نیز پیکره شیر

۳- سنگ قبرهای پلکانی: سومین نوع از سنگ‌مزارها شکل پلکان داشته و از این منظر به آن سنگ‌مزارهای پلکانی گفته می‌شود. این نوع سنگ‌قبر از لحاظ جنس، نقش و خطوط شبیه به نوع صندوقی بوده و تنها از لحاظ شکل متفاوت است؛ سنگ‌مزارهای پلکانی دارای شکل یکسان نبوده و تعداد پلکان‌های آن‌ها متغییر است (Afqahi, 2009). نمونه‌ای از این سنگ‌قبر در روستای صومعه‌دل به تعداد دو عدد شناسایی شد (شکل ۲). این سنگ‌قبر دارای کتیبه بوده که به مرور زمان از بین رفته است.

شکل ۲. نمونه‌ای از سنگ‌مزار پلکانی در روستای ورزقان (Authors, 2021)

عجب‌شیر و غیره وجود داشته که امروزه تنها تعدادی از آن باقی مانده و بیشتر آن‌ها آسیب دیده و شکسته شده‌اند. پیکره اسب نیز همانند قوچ در برخی مناطق آذربایجان باقی مانده است. پیکره اسب نسبت به پیکره شیر و قوچ بسیار نادر بوده و تنها نمونه‌های از آن در روستای سرخه دیزج شهرستان ورزقان باقی مانده که قابل مقایسه با نمونه‌های از جمهوری آذربایجان است (Agasioglu, 2013). اسب در هنر تدفینی نماد مرگ بود و روان متوفی را با خود می‌برد (Hall, 2001) و در جوامع باستانی باعنوان بهترین پیشکش افتخارآمیز بوده است. به طوری که در کاوش‌های برخی از گورستان‌های پیش از تاریخی محوطه‌های شمال غرب ایران نمونه‌های از تدفین اسب کشف شده است (Rezalu & Airmloo, 2015)؛ به طور کلی این حیوان، پیش از اسلام و در اساطیر، متون کهن دینی، شاهنامه و فرهنگ بومی منطقه، نقشی بسیار ارزشمند و مورد ستایش داشته است. به غیر از استفاده رایج آن، مانند حمل و نقل و شکار، کارکردهای آیینی، اقتصادی، رزمی، بزمی، تزیینی و تشریفاتی نیز داشته است (Ahmadzadeh et al., 2019) (جدول ۳).

عمومت پیدا کرده است (Tanavoli, 1975). پیکره قوچ-گوسفند به عنوان یک ویژگی از فرهنگ ترکی آسیای میانه شناخته شده (Berkli, 2007) که در مناطقی از مغولستان، قزاقستان، آذربایجان، ایران و ترکیه روی قبور قابل مشاهده است (Aksoy, 2017). نقش قوچ همواره مورد احترام پیشینیان بوده و در منطقه آذربایجان به عنوان نمادی از بهره‌وری، فراوانی، قدرت، شجاعت و جنگاوری شناخته شده است (Aktemur, 2017) استفاده می‌کردند. در دوران اسلامی استفاده از پیکره گوسفند و قوچ مختص قبور مسلمان‌ها نبوده، بلکه در جهان بینی سایر ادیان ترک زبان نیز باقی مانده است (Agasioglu, 2013).

مردم منطقه آذربایجان نسبت به پیکره‌های سنگی احترام زیادی قائل بوده‌اند؛ به طوری که زنان به منظور بارداری شدن به پای گوسفندان می‌افتادند و این سنگ‌مزارها از نسلی به نسل دیگر انتقال پیدا می‌کرد (Efandiof, 1986). واندنبرگ گاهنگاری سنگ‌مزارهای قوچی را به اشتباه مربوط به قبل از اسلام دانسته (Vandenberg, 1969) که براساس پژوهش‌های انجام شده این سنگ‌مزارها عمدتاً مربوط به سده ۱۰ هجری است (Kargar, 1993). پیکره قوچ در روستاهای ورجوی مراغه، گنبد کبود ورزقان، لیلاب، گال، اهر، مرند،

جدول ۳. نمونه‌ای از سنگ‌قبرهای به شکل پیکره سنگی حیوانی در ورزقان

اشکال سنگ‌مزار	تصویر منتخب	روستا	نگاره	قدمت	نمونه‌های مشابه
شیر		کیغال	بدون نگاره	-	برخی از گورستان‌های از لرستان و چهارمحال بختیاری شناسایی شده است.
اسب		سرخه دیزج	لوازم اسب، تیر و کمان	-	جمهوری آذربایجان

اشکال سنگ‌مزار	تصویر منتخب	روستا	نگاره	قدمت	نمونه‌های مشابه
قوچ		لیلاب	الله، محمد، علی	تیموری	بسیاری از گورستان‌های آذربایجان مانند مراغه، تبریز، بناب، زنجان و غیره

تاریخ این کتیبه‌ها بیش‌تر به شکل حروف عربی نوشته شده و در سنگ‌قبرهای معدودی تاریخ فوت، به‌صورت عدد ذکر شده است (شکل ۳). خطوط به‌کاررفته در کتیبه‌نگاری سنگ‌قبرها گورستان‌های مورد مطالعه، کوفی، ثلث و نستعلیق است. نوع خطوط و حجاری کتیبه‌ها حاکی از مهارت و توانایی هنرمند در جامعه محلی خویش بوده و ارتباط تنگاتنگی با پایگاه اجتماعی فرد متوفی نیز دارد. به‌طوری که خط نستعلیق در سنگ‌قبرهایی مورد استفاده قرار گرفته که اشکال قبور و تزیینات آن شاخص‌تر از گونه‌های دیگر است.

شکل ۳. نمونه ای از کتیبه‌های به‌کاررفته در سنگ قبرهای گورستان روستای گال ورزقان (Authors, 2018)

گروه دوم: نقش‌مایه‌های هندسی

روی برخی از سنگ‌قبرها، نقش‌مایه‌های هندسی چون دایره، ستاره شش‌پر، شمسه در ترکیب سایر عناصر تزیینی

گونه‌شناسی نقوش تزیینی سنگ‌مزارهای مورد مطالعه

سنگ‌قبرهای گورستان‌ها در ورزقان علاوه بر تنوع در اشکال، از نظر عناصر هنری نیز قابل دسته‌بندی هستند. تزیینات سنگ‌مزارهای مورد مطالعه، در پنج گروه کلی که عبارتند از: (۱) کتیبه‌نگاری، (۲) هندسی و نمادین، (۳) گیاهی، (۴) ابزارآلات، (۵) محراب، قابل بررسی و مطالعه هستند.

گروه نخست: نقش‌مایه‌های کتیبه‌نگاری

کتیبه‌ها یکی از مهم‌ترین عناصر کاربردی، تزیینی و وسیله انتقال پیام است. روی تمامی سنگ‌قبرهای مورد مطالعه در این پژوهش، کتیبه‌هایی ایجاد شده است؛ که از نظر محتوایی می‌توان آن‌ها را در دو دسته کلی مورد مطالعه قرار داد. الف) کتیبه‌هایی با مضامین مذهبی چون اسماء جلاله، آیات قرآنی، فانی بودن دنیا، ب) کتیبه‌های غیرمذهبی که با مضامین چون ذکر نام متوفی، تاریخ فوت به قمری، اصل و نسب و غیره است. این کتیبه‌ها به شکل یک نوار در حاشیه و قسمت سرلوحه با روش حجاری ایجاد شده‌اند. محل قراگیری کتیبه‌ها با مضامین آن‌ها ارتباط مستقیم دارد؛ به‌طوری که اسامی جلاله چون الله تعالی، کل علیها فان، هوالباقی، بسم الله الرحمن الرحیم در قسمت سرلوحه، نگاشته شده و پس از آن کتیبه‌های غیرمذهبی چون نام متوفی، تاریخ فوت و غیره ایجاد شده است. آنچه در همه سنگ‌قبرهای مورد بررسی مشترک می‌باشد، معرفی نام متوفی به زبان عربی و تاریخ فوت به سال قمری است. تاریخ کتیبه‌ها تنها به فوت متوفی اشاره دارد و در این کتیبه‌ها اشاره‌ای به تاریخ تولد نشده است.

شیخ‌حیدر مشکین‌شهر، شیخ‌صفی اردبیلی و شیخ‌شهاب‌الدین اهر، کلخوران اردبیل و غیره، نمونه‌های از این نگاره به چشم می‌خورد (kazempour et al., 2020). این نگاره نیز همانند نگاره گل لوتوس اشاره به آسمان دارد و با مفاهیم عرفانی مرتبط است. از دیگر نگاره‌های ایجادشده روی سنگ‌قبرهای ورزقان، نگاره مربع، دایره یا چرخ گردان، نقوش مارپیچی و غیره است.

گروه سوم: نقش‌مایه‌های گیاهی

نقش‌مایه‌های گیاهی بیش‌ترین نقوش را در میان نگاره‌های هنری تمدن‌های بشری به‌خصوص هنر اسلامی به خود اختصاص داده‌اند. نمادین بودن این نقوش بی‌تردید یکی از پیچیده‌ترین و متنوع‌ترین نمادگرایی‌های بشری را شامل می‌شود. درخت زندگی بیان‌کننده تدام حیات بعد از مرگ است (Aktumur, 2017). در هنر ایران دوران اسلامی، گیاه علاوه بر داشتن اهمیت اقتصادی، نقشی مناسب برای بیان جهان‌بینی اسلامی در چارچوب هنرهای تجسمی را داراست. گیاه رمزی است از تعالی و رشد، نمادی از انسان که ریشه در خاک و سر به سوی آسمان داشته و به زبان اساطیری قداست، زندگی و بی‌مرگی در مرکز جهان دارد. نقش‌مایه‌های گیاهی عموماً در سه نوع نگاره قابل مشاهده است: الف) نقش درختانی چون سرو، کاج و نخل که ریشه آن‌ها به ایران قبل از اسلام برمی‌گردد، ب) اسلیمی و ختایی‌ها، ج) نقوش برخی از گیاهان و گل‌ها که به‌صورت منفرد یا به‌همراه سایر نقش‌مایه‌ها ایجاد شده‌اند.

گروه چهارم: نقش‌مایه ابزار آلات

روی برخی از سنگ‌قبرهای مورد مطالعه، طرحی از ابزار آلات رزم چون شمشیر، تیر و کمان و گاهاً تبر ایجاد شده است. در ترسیم این‌گونه نقش‌مایه‌ها دقت فراوان شده است. در یک نمونه روی پیکره قوچ، نقش تیر و کمان طراحی شده که نمونه‌های از آن در موزه سنگ‌نگاره‌های مراغه باقی‌مانده است. در رابطه با چرایی ایجاد نقوش کمان و کمان‌کشی فرضیه‌های مبتنی بر باورهای کهن در ارتباط با باران‌آوری و غیره مطرح شده است (kazempour et al., 2020) که چندان قابل استناد نیست. آنچه مشخص است؛ این

به کار رفته است. از جمله طرح هندسی پرکاربرد در سنگ‌قبرهای ورزقان، به‌خصوص سنگ‌قبرهای از نوع صندوقی، نقش‌مایه محراب است که قسمت فوقانی یا نقطه اوج آن به نقش‌مایه گل لوتوس ۸ برگ در مرکز و نخل ۷ برگی پیرامون آن منتهی می‌شود. این نوع نقش‌مایه، عموماً در سنگ‌قبرهای دوره ایلخانی، تیموری و صفوی منطقه آذربایجان به‌وفور دیده می‌شود. نمونه‌های از این نقش در سنگ‌قبرهای کلخوران اردبیل (Samari, 2016)، بیلانکوه تبریز، ملامعزالدین مراغه، شهاب‌الدین اهر (kazempour et al., 2020) دیده می‌شود. در تمامی این سنگ‌قبرها، تعداد هفت عدد دایره، حول یک مرکز چرخیده‌اند. انتخاب تعداد ۷ عدد به‌صورت آگاهانه بوده است. هفت در آموزه دین اسلام جنبه مقدس گونه دارد. دایره به نظر نمادی از جهان آفرینش بوده و عدد هفت، نشانگر هفت طبقه بودن آسمان است. در کتیبه‌های باقی‌مانده در بدنه برج مقبره کبود مراغه، آیات اشاره به هفت طبقه بودن آسمان دارند و با این کار طراحان خواسته‌اند تا آسمان هفتم که پیامبر در معراج به آن رسیده است. در آیه ۶۸ از سوره آل عمران اشاره شده است که خداوند ابراهیم، محمد و امتش را به خیر بشارت می‌دهد و سپس بهشت را به ایشان نشان می‌دهند؛ همچنین در سوره نجم نیز مطلبی با این مضمون آمده است: «... جبرائیل، پیامبر را تا جایی بالا برد که به اندازه دو سر کمان یا کم‌تر با خدا فاصله داشت این مکان در قرآن درخت سدره‌المنتهی نامیده شده و جایی است که جبرائیل در آستانه آن از همراهی با پیامبر بازماند و ایشان سوار بر براق به‌تنهایی از آن درخت گذشت؛ بنابراین بی‌دلیل نیست که روی این سنگ‌قبرها در کنار دوایر هفت‌گانه، تصاویری از درختان نیز طراحی شده است؛ تا فرد متوفی به‌دلیل اعتقاد راسخ نسبت با ائمه معصوم داشته است؛ به بالاترین مرتبه سعادت در آخرت که مژده آن در آیه ۶۷ از سوره آل عمران بشارت داده شده است؛ دست‌یابد. از دیگر نقش‌مایه‌های پرکاربرد در سنگ‌قبرهای ورزقان، نگاره ستاره داوود است. پیشینه این نگاره به‌نظر می‌رسد، به دوران ایلخانی بازمی‌گردد. در سردر برخی از بناهای مذهبی این دوران مانند

شده است که به آن محراب می‌گویند. محراب را می‌توان دروازه نمادین بهشت به حساب آورد که در آن تمامی اندیشه‌ها به خداوند وصل می‌شود. در اندیشه اسلامی روح انسان با محراب دنیای آخرت وصل می‌شود و محراب به‌عنوان درگاه بهشت مطرح شده است (Parvin et al., 2020). نقش‌مایه محراب در بیش‌تر سنگ‌قبرها به‌خصوص سنگ‌قبرهای صندوقی ایجاد شده است. نمونه‌های مشابه در گورستان اونار مشکین‌شهر (Parvin et al., 2020)، اهر (kazempour et al., 2020) شهیدگاه اردبیل، قدمگاه آذرشهر و سایر سنگ‌قبرهای دوران اسلامی آذربایجان ایران به کار رفته است (جدول ۴).

نقش‌مایه‌ها با پایگاه اجتماعی شخص متوفی ارتباط معناداری داشته و به‌صورت آگاهانه طراحی شده است و درعین حال می‌تواند اشاره‌ای به حدفاصل میان پیامبر با خداوند در آسمان هفتم به اندازه یک «کمان» (قوسین) باشد.

گروه پنجم: نقش‌مایه محراب

محراب و سنگ‌قبرهایی محرابی، از دست‌ساخته‌های مهمی در ایران به‌شمار می‌روند و روی سنگ‌قبرهای دوران اسلامی به‌وفور نقش‌مایه محراب را می‌توان مشاهده کرد. در اندیشه دین اسلام، محراب جهت قبله (خانه کعبه) را نشان می‌دهد بر همین اساس در بناهای مذهبی به‌خصوص مساجد، در دیواره جنوبی محلی به‌صورت یک تورفتگی ایجاد

جدول ۴. نمونه‌ای از نگاره‌های ایجادشده روی سنگ قبرهای گورستان‌های دوران اسلامی ورزقان

گورستان	نگاره	توضیح	نمونه‌های قابل مقایسه	تصویر
ورزقان	کتیبه	آیت‌الکرسی، نام متوفی و تاریخ فوت	سنگ‌نگاره‌های مراغه، آبادان نیر، کلخوران اردبیل، شهاب‌الدین اهر و غیره	
آق‌باباداش	هندسی	کتیبه قرآنی به تاریخ ۹۶۴ نگاره ستاره داوود، محراب، دارای چهار قبه ۸ ضلعی	سنگ‌قبر موزه شهاب‌الدین اهر، چلان مراغه، شیخ‌حیدر مشکین‌شهر.	
ورزقان	گیاهی	گل یچکدار اطراف محراب ایجاد شده است.	اهر، مراغه، اردبیل، اونار مشکین‌شهر و غیره	
گال	ابزارآلات جنگی	تیر و کمان، شمشیر	مراغه، اهر، اونار مشکین‌شهر، قدمگاه آذرشهر، ترکیه، جمهوری آذربایجان و غیره است.	

گورستان	نگاره	توضیح	نمونه‌های قابل مقایسه	تصویر
کرویک	محراب	نقش‌مایه محراب که به گل لوتوس ۸ برگ و نخل ۷ برگی منتهی شده است.	ورزقان، مراغه، بیلانکوه تبریز، شهاب‌الدین اهر، شادباد مشایخ، شهیدگاه اردبیل و غیره	

بحث

سنگ‌قبرها اشکال متنوعی از نقش‌مایه‌های تزئینی چون محراب، گل لوتوس، دایره و آیات قرآنی ایجاد شده که هر کدام از نظر نشانه‌شناسی و نمادین مفاهیم خاص خود را دارد. کتیبه‌های ایجاد شده روی سنگ‌مزارها، عموماً شامل آیات قرآنی، اسامی الهی چون الله تعالی، غفران، الله اعظم، نام شخص متوفی، فانی بودن دنیا است. این کتیبه‌ها در قسمت‌های مختلف به خصوص در قسمت بالای بدنه سنگ‌قبرها حجاری شده‌اند و نام خداوند عموماً در بالاترین قسمت قرار دارد. اسامی به زبان و خط عربی نوشته شده‌اند. تاریخ‌های ایجاد شده روی سنگ‌قبرها نیز به تاریخ هجری قمری هستند. اطراف کتیبه‌ها در اشکال هندسی چون محراب و نگاره‌های دیگر تزئین شده و محراب عموماً در مفهوم نمادین دروازه بهشت است که انسان از طریق آن به بهشت اعلی می‌تواند صعود کند. برخی از سنگ‌قبرهای ورزقان علاوه بر اینکه نقش‌مایه محراب را دارند شکل خود محراب، نیز توسط حجار تراشیده شده است. نکته جالب توجه در مطالعه سنگ‌قبرهای ورزقان استفاده عامدانه حجار از عدد هشت در اشکال سنگ‌قبرهای منشوری و قبه‌های چهارگوش سنگ‌مزارهای گهواره‌ای بوده است. در بررسی انجام شده از سنگ‌قبرهای شهرستان ورزقان، تمامی سنگ‌مزارهایی که شکل گهواره‌ای دارند در چهار گوشه آن ستون‌هایی کوچکی تعبیه شده که دارای ۸ ضلع است. استفاده از عدد هشت در ستون و حتی اشکال مقابر در دوره ایلخانی بسیار رواج داشته است به طوری که مقابر شاخص این دوران، مانند مقبره سلطانیه (اولجایتو)، لیلاب، شیخ حیدر مشکین‌شهر، اودلو بیله‌سوار، گنبد

منطقه شمال غرب ایران در دوران اسلامی به دلیل وجود حکومت‌های سلاجقه، ایلخانی، تیموری و صفوی شاهد گسترش فعالیت‌های عمرانی بی‌شماری است. بخشی از این فعالیت‌ها به احداث بناهای آیینی به خصوص فضاهایی تدفینی چون آرامگاه‌ها اختصاص پیدا کرده است. در کنار مقبره‌سازی، گونه‌های خاص از گورها شکل گرفته که عموماً دارای سنگ‌قبرهای در اشکال مختلف است. این سنگ‌قبرها در بسیاری از نواحی شمال غرب ایران پراکنده شده و تاکنون پژوهش‌هایی در ارتباط با برخی از آن انجام شده است. با این حال کم‌تر به الگوی پراکندگی و ریشه‌شناختی این سنگ‌قبرها پرداخته‌اند. اطلاعات کسب‌شده عموماً به مطالعه آرایه‌های تزئینی به کاررفته روی سنگ‌قبرها اختصاص پیدا کرده است. مطالعه سنگ‌قبرهای روستاهای ورزقان، دید وسیع‌تر و بهتری از اشکال، پراکندگی و ریشه‌شناختی سنگ‌قبرهای این منطقه ارائه داد. مطالعات تطبیقی سنگ‌قبرهای ورزقان نشان می‌دهد که برخی از اشکال این سنگ‌قبرها ریشه در جهان‌بینی اقوام ترک زبان دارد که دین اسلام را پذیرفته و نمونه‌های از آن در مناطقی از آسیای میانه، ترکیه، جمهوری آذربایجان و بخش‌هایی از مناطق مسلمان‌نشین گرجستان قابل مشاهده است. براساس کتیبه‌های باقی‌مانده روی این سنگ‌قبرها، مشخص می‌شود که پیش‌تر سنگ‌قبرها از دوره ایلخانی و پس از آن ایجاد شده‌اند. مغول‌ها پس از پذیرش اسلام، سنت‌های تدفینی خود را کنار گذاشته و سنگ‌قبرهایی متناسب با تعالیم اسلام ایجاد کرده‌اند. روی این

هشت‌ضلعی نشانگر هشت باب بهشت است. سطح این سنگ‌مزارها، نقش‌مایه‌هایی تزئینی و کاربردی متنوعی ایجاد شده که در یک طبقه‌بندی کلی می‌توان آن‌ها را در پنج دسته؛ کتیبه‌نگاری، گیاهی، هندسی و نمادین، محراب مورد مطالعه قرار داد. این اشکال تزئینی متناسب با پایگاه اجتماعی شخص متوفی، بیان نمادین سرای آخرت، طبقات هشت‌گانه بهشت و هفت‌گانه آسمان، وحدانیت خداوند متعال و مفاهیم آیینی است. به‌طور کلی، سنگ‌قبرهای دوران اسلامی ورزقان از نظر اشکال و نقش‌مایه‌های تزئینی قابل‌مقایسه با سایر گورستان‌های دوران اسلامی شمال‌غرب ایران است؛ که از نظر ریشه‌شناختی به نمونه‌های از آسیای میانه بازمی‌گردد. سنگ‌قبرهای مورد مطالعه در این پژوهش پس از دوره صفوی رو به افول نهاده است.

سپاسگزاری

از جناب آقای مصیب نریمانی به پاس دست‌رسی به برخی از گورستان‌های دوران اسلامی ورزقان تشکر و قدرانی می‌شود.

منابع مالی

منابع مالی این پژوهش از طریق مشارکت نویسندگان تأمین شده است.

تعارض منافع

تعارض منافی بین نویسندگان وجود ندارد.

غازان‌خان در تبریز و سایر مقابر دارای پلان هشت‌ضلعی است. تحلیل نمادین عدد هشت نشان می‌دهد که معماران و طراحان این سنگ‌مزارها به ۸ طبقه بودن بهشت اعتقاد داشتند و با طراحی ستون‌های هشت‌ضلعی تلاش کرده‌اند تا روح را پس از مرگ از طریق ستون به هشت باب بهشت برسانند. به‌طور کلی، تمامی اشکال ایجادشده روی سنگ‌مزارها مفاهیم نمادین خاصی از آخرت بوده و تلاش شده تا تجلی از بهشت را به نمایش بگذارد.

نتیجه‌گیری

گورستان‌های دوران اسلامی در شهرستان ورزقان به‌عنوان جامعه آماری مورد مطالعه در این پژوهش، اطلاعات ارزنده‌ای از روند شکل‌گیری، اشکال، گونه‌های تزئینی سنگ‌قبرهای منطقه آذربایجان در اختیار جامعه علمی قرار داد. آنچه در متن مقاله به آن پرداخته شد، نگارندگان تعداد ۱۸ گورستان دوران اسلامی در روستاهای ورزقان مورد مطالعه و تحلیل قرار دادند. این گورستان‌ها دارای سنگ‌قبرهای در اشکال مختلف بوده که قابل‌مقایسه با نمونه‌های مشابه سایر گورستان‌های دوران اسلامی شمال‌غرب ایران، آسیای میانه، جمهوری آذربایجان، ترکیه و گرجستان است. دقت در تاریخ کتیبه‌های باقی‌مانده نشان می‌دهد که روند شکل‌یابی این سنگ‌قبرها از دوران ایلخانی که هم‌زمان با رسمی شدن دین اسلام آغاز و تا اواخر دوران صفوی ادامه پیدا کرده است. این سنگ‌قبرها دارای اشکال متنوع بوده که هر کدام از آن‌ها بازتاب باورهای آیینی طراحان و جامعه خود بوده است. به‌طوری که سنگ‌مزارهای منشوری

References

- Afqahi, M. (2009). *Study of tombstones in the Safavid period with emphasis on the capitals of this period (Doctoral dissertation)* Al-Zahra University (unpublished).
- Agasioglu, F. (2013). *Dasbaba Turkun Das Yaddasi*. Baki.
- Ahmadzadeh, F., Hosseini, S. H., & Norsi, H. (2019). A Study on the Recognition of Themes and Patterns of the Tombstone of the Goran Tribe in the West of Islamabad. *Theoretical Foundations of Visual Arts* (5), 79-92.
- Aksoy, M. (2017). Bitlis ve Ahlat'ta Koc-Koyun Baslı Mezar Tasları, Kumbetler ve Damgalar. *Türk yourdu*, 35-38.
- Aktemur, A. M. (2017). Posof Cevresindeki Mezarliklar Ve Mezar Taslari. *Jass Studies-The Journal of Academic Social Science Studies* (64), 237-268.
- Arslan, A. S. (2017). Taşlar Konuşur: Türk Mezar Taşlarının Biçim Dili. *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim (TEKE) Dergisi*, 6(3), 1923-1937.
- Beheshid, B., & Bohloli Nairi, B. (2013). *The concept of patterns and drawings in the tombstones of the tomb of Sheikh Safi al-Din, the Proceedings of the National Archaeological Conference of Iran*, Faculty of Art,
- Berkli, Y. (2007). Erzurum'da yeni bulunan haç motifli köç heykelinin düşündürdükleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 14(34), 215-232.
- Buğrul, H. (2017). An Evaluation on Ram-Shaped Tombstones with Model Chapels on their Back in Tbilisi, Georgia. *Journal of Current Researches on Social Sciences*, 7(3), 1-14.
- Efandi, R. (1986). *Daşlar danışır*. Bakı: Kençlik.
- Hall, J. (2001). *Dictionary of Symbols in East and West Art* (R. Behzadi, Trans.). Tehran: Contemporary Culture.
- Karang, A. (2001). *Asar bastani Azerbaijan*. Tabriz: Anjomaneh Asar va Mafakher.
- Kargar, M. (1993). *Islamic tombs and its cultural base in northwestern Iran-Azerbaijan, Master Thesis in Archeology*, Tarbiat Modares University].
- kazempour, M., mohammadzadeh, M., & shokrpour, S. (2020). The Iconography Analysis of the Islamic Period Grave stones in Ahar Museum. *Honar-Ha-Ye-Ziba: Honar-Ha-Ye-Tajassomi*, 25(1), 71-86.
<https://doi.org/10.22059/jfava.2018.266150.666028>
- Khazaei, M. (2001). The role of the lion of Imam Ali. *Book of the Month of Art*, 31-32(1), 37-39.
<https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/267598>
- Kleiss, W. (1969). Bericht über zwei Erkundungsfahrten in Nordwest-Iran. *Archaeologische Mitteilungen Aus Iran*, 1, 54.
- Maroufi Aqdam, I. (2020). *Study and typology of tombstones of the Islamic period in the geographical area of Eastern Mokrian, PhD thesis in Archeology* Mohaghegh Ardabili University, Ardabil].
- Mir Jafari, H., & Bazzaz Dastforoush, M. (2013). The Graves at Bilankuh, Tabriz. *Journal of Historical Researches*, 4(4), 1-22.
https://jhr.ui.ac.ir/article_16583.html
- Morgan, H. D. K. (1905). Recherches au Talyche persan en 1901. *Mémoires de la mission archéologique française en Iran*, (8).
- Morier, J. (1818). *A Second Journey Through Persia, Armenia, and Asia Minor, to Constantinople, Between the Year 1810 and 1816 (etc.)*. Longman.
- Mousavi Koochpar, S. M., Khanali, H., & Neyestani, J. (2016). Tombstones of the unity of different Islamic religions in Iran Typology of classification and study of arrays of cradle type tombstones. *Quarterly Journal of Islamic History Research*, 5(20), 133-152.
- Muscarella, O. W. (1971). The tumuli at Sé Girdan: second report. *Metropolitan Museum Journal*, 4, 5-28.
- Parvin, S., B, Afkhami, E., & Hendiani. (2020). Investigating And Analyzing The Motifs Of The Tombstones Of The Ounar Cemetery. *Kratkiye*

- soobshcheniya Instituta arkheologii*, (259), 398-409.
- Pourkarim, H. (1964). Sangmazarhaye-h iran. *Honar va Mardom*, 12, 31-39.
- Rezalu, R., & Airmloo, Y. (2015). Horse burial ritual among Scythian tribes: A case study of Khorramabad Meshginshahr cemetery. *Historical Sociology*, 6(3), 144-113.
- Samari, M. (2016). *Study of Islamic gravestones City of Ardebil (Doctoral dissertation), Master Thesis in Archeology, (Doctoral dissertation) University of Mohagheh Ardabili*. Ardabil.
- Samari, M., & Rezalou, R. (2020). Study and Classification of Tombstones of the Safavid Period (Ardabil City). *Anastasis*, VII(1), 77-92.
- Sattarnezhad, S., HAJIZADEH BASTANI, K., AFKHAMI, B., & SHAHBAZI SHIRAN, H. (2021). To study the tombstones of the Islamic period of Aqalar Museum of Maragheh (northwest of Iran). *Studia Historica Nitriensia*, (2), 1-14.
- Sattarnezhad, S., & Hoseinpoorderakhshesh, T. (2021). An Analysis of the Stones of the Islamic Era of Onar Meshkinshahr Cemetery (Northwest Iran). *Journal of Islamic Archaeology studies*, 2(3), 27-43.
- Shayestehfar, M. (2009). Decorations of the inscriptions on the tombstones of Sheikh Safi and its adaptation to the diners of Gorgan. *Book of the Month of Art*, (134), 74-81.
- Tanavoli, P. (1975). *Fars Dairy Rugs*. Tehran: University of Tehran.
- Vandenberg, L. (1969). *Archeology of Ancient Iran* (I. Behnam, Trans.). Tehran: University of Tehran